

ESKİ TÜRKLERDE SANAYİ, TİCARET VE MALİYENİN EKONOMİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mehmet MANDALOĞLU*

Özet

Eski Türklerde sanayi, ticaret ve maliye ekonominin en önemli unsurlarından biridir. Ekonominin önemli bir unsur olması, devletlerarası ilişkileri etkilemiştir. Eski Türkler, sanayide oldukça gelişmişlerdir. Demirin işlenmesi silah üretiminde, savaşların kazanılmasında ve ticaretin gelişmesinde etkili olmuştur. Bakır, tunç, gümüş, altın gibi madenlerin işlenmesi de sanayinin gelişmesini sağlamıştır. Bozkır ekonomisinde ticaretin önemi tartışılmaz. Türkler, kendi ihtiyaçlarından fazlasını satmışlardır. Üretilenin fazlasını satma anlayışı, bozkır ekonomisinde ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Başlangıçta ticari ilişkiler, takas biçiminde yapılmıştır. Daha sonra ticarete madeni para kullanılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda madeni paralar ele geçirilmiştir. Ticari faaliyetler, ticaret yolları üzerinde gerçekleşmiştir. Türklerin ticari faaliyetleri İpek Yolu ve Kürk Yolu üzerinde gelişmiştir. Tarımsal ürünler, İpek Yolu üzerinde satılırken hayvansal ürünler Kürk Yolu üzerinde satılmıştır. Eski Türklerin ekonomilerinde maliye önemli bir yere sahip olmuştur. Haraçlar, yıllık vergiler ve hediyeler, maliyenin gelir kaynakları arasında yer almıştır. Verginin önemli gelir kaynaklarından biri olması, toplanması için özel memurların görevlendirilmesine neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bozkır, Türkler, ekonomi, sanayi, ticaret, maliye, vergi, para

INDUSTRY, TRADE AND ECONOMIC EVALUATION OF FINANCES IN ANCIENT TURKS

Absract

Ancient Turks in industry, commerce and finance is one of the most important aspects of the economy. To be an important element in the economy, affected interstate relations. Ancient Turks, is quite developed in the industry. Development of iron has been effective the production of weapon, the

*Milli Eğitim Bakanlığı, Keçiören Anadolu Lisesi Tarih Öğretmeni, Sanatoryum Cad. Avni Paşa Durağı, No: 168, 06100, Keçiören/ANKARA, Tel: 0505 485 99 01; e-posta: mnd104@mynet.com.tr

winning of wars and the development of trade. Such as copper, bronze, silver, gold the processing of metals has provided the development of industry. The importance of trade in the economy of the steppe is indisputable. Turks, sold more than they need. Produced more sense to sell, has provided the development of trade in the economy of steppe. Initially, trade relations were made in the form of exchange. Later a coin used in trade. Coins were seized as a result of archaeological excavations. Commercial activities were on the trade routes. The commercial activities of the Turks advanced on The Silk Road and The Fur Road. Although agricultural products sold on The Silk Road, animal products were sold on The Fur Road. The finance in the economies of ancient Turks had an important place. Tributes firstly, the annual tax and gifts, was one of the income sources of finance. Taxation is one of the important sources of income, caused the appointment of officers for the collection.

Key Words: Step, Turks, economy, industry, trade, finance, tax, money

Giriş

Eski Türklerin temel geçim kaynağını hayvancılık oluşturmaktadır. At, koyun, sığır Türklerin yetiştirdikleri başlıca hayvanlardandır. Türklerin yetiştirdikleri hayvanların en önemlisi attır. At, ticarete de önemli bir unsur olmuştur. At sayesinde Türkler, geniş coğrafyalara hükmederlerken, ekonomilerinin de gelişmesini sağlamışlardır. Türklerde sanayi, bugünkü anlamda büyük fabrikalar veya atölyeler biçiminde anlaşılmamalıdır. Eski Türklerin sanayileri daha çok el işçiliği olarak değerlendirebileceğimiz işletmeler biçiminde görülmektedir. Maden ve maden yataklarının varlığı ve bu yatakların işletilmesi eski Türklerde sanayinin varlığının göstergesidir. Aynı zamanda maden işletmeciliği sahasındaki hünerlerini, savaş araç-gereçlerinde, hayvan koşum takımlarında ve ziynet eşyalarında görmek mümkündür. Türklerin işledikleri madenlerin başında demir madeni gelmektedir. Savaşçı bir yapıya sahip olan Türkler bu madenden elde ettikleri silahlar sayesinde savaşlarda başarılı olmuşlardır. Bir diğer sanayi alanında kullanılan maden türü altın madenidir. Eski Türkler ve

özellikle İskitler, bozkırın kuyumcuları olarak değerlendirilmektedir. Bu anlayış, Türklerde altın işlemeciliğinin gelişmesi açısından önemlidir. Sanayinin yanında Türklerde gelişen bir diğer ekonomik unsur ticarettir. Ticaret sayesinde Türkler, ürettikleri ürünleri satabilmişler, ihtiyaç duyduklarını da satın almışlardır. Ticaretin varlığı başlangıçta takas usulünün uygulanmasına neden olmuştur. Ticari ilişkilerin sonunda paranın kullanımı da önemlidir.

1. Sanayi

Eski Türklerde yer altı kaynaklarının kullanılması sanayinin gelişmesini sağlamıştır. Türklerin kullandıkları madenlerin başında demir gelmektedir. Demir, bozkır kavimlerinin hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Savaşçı bir yapıda olan bozkır kavimlerinin kendilerini düşman unsurlara karşı koruyabilmeleri için gerekli olan silah, demir sayesinde yapılabilmektedir. Bozkır Türklerinin yüksek bir harp sanayisine sahip olmalarını sağlayan araçlardan olan demir işleyicilik, madencilikte son safha olarak görünmektedir¹. Demir madeni, Orta Asya'da yaşayan Türkler arasında yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Bozkır Türkleri demiri işleyerek kendi silahlarını yaptıkları gibi, demirin ve silahın ticaretini de yapmışlardır. Demek ki bozkır kavimlerinin ekonomilerinin önemli bir bölümünü madencilik oluşturmaktadır.

Bozkır Türklerinde mesleki teşekküllerin varlığı, ekonomilerinin temelini üretime dayalı olduğunu göstermektedir. Eski Türklerde demircilik ve silahçılık en hızlı gelişme gösteren bir meslek koludur². Divan-ı Lugat'it Türk adlı eserde “temür” kelimesinin karşılığı demir³, “temürçi” kelimesinin karşılığı demirci⁴ olarak geçmektedir. Buradan demirciliğin eski Türklerin hayatında önemli bir yere sahip olduğu

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Boğaziçi Yayıncılık, 1993), s. 307

² Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, (Haz: İsmail Aka, Kazım Yaşar Koprman, İstanbul Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), s. 367

³ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 42, 187, 361, 520; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 21; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 253

⁴ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 268

anlaşılmaktadır. “Ark” kelimesinin pislik, demir boku⁵ anlamında kullanılması Türklerde demirin sanayi ürünü olarak kullanıldığını göstermektedir. Türklerde demirden imal edilen malların varlığı sanayinin geliştiğini göstermektedir. Divan-ı Lugat’it Türkt’te demirden imal edilen mallar yer almaktadır. Bu mallar; “argag” balık avlamak için kullanılan ucu eğri demir⁶, “aşug” demir başlık, tulga⁷, “basu” demir tokmak⁸, “başak” okun veya mızrağın ucuna geçirilen demir, temren⁹, “çij” demir çivi¹⁰, “say” vücuda giyilen zırh, demir göğüslük¹¹, “şebeng” demirden yapılmış baston¹², “şebin” küçük demir çomak, demir baston¹³, “temür kaznuk” demir kazık¹⁴, “tuğru” kılıç, bıçak, hançer gibi şeylerin saplarının içlerine geçirilen ince demir¹⁵, “yarık” zırh ve kalkana verilen genel ad¹⁶, “yaşuk” demir başlık, tulga¹⁷ anlamlarında kullanılmıştır.

Bozkır kavimlerinin ekonomilerinde demirin yanında, bakır, bronz ve altın işleyiciliği de oldukça önemlidir. Andronovo devrinde bakır ve bronz eserlerin üzeri tamamen veya kısmen altın plakalarla kaplanmıştı. Bu eserler arasında bıçaklar, yüzükler ve bilezikler görülüyordu. Altay bölgesi 2. Bin dünyasında altın endüstrisinin merkezliğini yapmakta idi¹⁸. Altın elbiseli adam, genç bir Hun asilzadesine ait altından yapılmış bir zırh olarak günümüze kadar

⁵ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 4

⁶ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 141

⁷ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 67

⁸ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 224

⁹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 378; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 14, 129, 328; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 220

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 123, 214

¹¹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 15, 158

¹² Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 354

¹³ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 369

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 383

¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 421

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 15, 158, 217

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 67

¹⁸ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*, (2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), s. 23

ulaşmış önemli bir bulgudur. Bu eser, altın işlemeciliğinin ne kadar ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir¹⁹.

Bozkır Türklerinin meslekleri arasında; madenci, halıci, kilimci, debbağ, çizmeci, çorapçı, börkçü, dokumacı, terzi, marangoz, tahta oymacı gibi meslek sınıflarını gösterebiliriz²⁰. Divan-ı Lugat'it Türk'te geçen "körük" kelimesi kuyumcu veya demirci körüğü²¹ anlamına gelmekte olup eski Türklerde maden işlemeciliğinin geliştiğini göstermektedir. Eski Türklerde dokumacılıkla ilgili kavramlar kullanılmıştır. Bu kavramlardan "kiwiz" yaygı, halı, kilim gibi şeyler²², "tülüg/tülüg yadım" tüylü yaygı, halı²³ anlamlarına gelmektedir. "Börkçi" kelimesi, takkeci, serpuşçu, külah yapan ve satan²⁴ anlamına gelmektedir. Bunun yanında "butar" kelimesinin hasır dokumasında kullanılan ip²⁵, "çek" kelimesinin çizgili, kumaş gibi bir pamuk dokuma²⁶, "kemek" pamuktan yapılmış çubuklu ve nakışlı bir dokuma²⁷, "kerilgen" duvarlara örtülen, kaplanan dokuma nesnelere²⁸, "közlük" at kuyruğundan yapılmış bir dokuma²⁹, "tokımak" dokumak³⁰, "yatuk" iki cins iplikten dokunan bir dokuma³¹ anlamlarında kullanılması dokumacılığın geliştiğini göstermesi açısından önemlidir. Türklerde dokumacılıkla alakalı gibi gözüken ancak, bu meslek grubundan farklı olan mesleki teşekkül terziliklerdir.

¹⁹ Abdulkadir İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları 49. Kitap Prof. Dr. Turan YAZGAN'a Armağan Özel Sayısı*, (2005): 832

²⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, 308

²¹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 391

²² Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 366

²³ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 19

²⁴ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 26; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 41, 52

²⁵ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 360

²⁶ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 155

²⁷ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 392

²⁸ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 398

²⁹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 478, 530

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 12, 21; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 268

³¹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 14

“Yiçi”³² kelimesi eski Türklerde terzi kelimesinin karşılığında kullanılmış, eski Türkçe bir kelimedir. “Yüksek/yüksük”, terzi yüksüğü³³ anlamında kullanılmıştır. Eski Türklerde kadınlar ve erkekler arasındaki ilişkiler, kuyumculuğun gelişmesini sağlamıştır³⁴. Ekonominin bel kemiğini oluşturan bu mesleklerin varlığı, bozkır kavimlerinde güçlü bir esnaf ve zanaatkâr gurubunun olduğunu göstermektedir.

2. Ticaret

Hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisi, Türklerin geçinmeleri için yeterli olmadığından Türkler, ekonomilerinin eksikliğini ticaretle gidermeye çalışmışlardır³⁵. Türkler, kendilerinin ihtiyaçlarından fazla ürettikleri malları başkalarına satmak, kendilerinde olmayanları da almak için ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Türklerin ticari ilişkileri özellikle komşuları olan Çin ve Bizans ile gerçekleşmiştir. Eski belgeler, Çin’in kuzeyinde oturan Hunların sınırlarda Çinlilerle yaptıkları ticaret hakkında bilgiler vermektedir³⁶. Orta Asya’da yaşayan Türkler, Çin ile ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Ticaret ancak bazı şehirlerde yapılmıştır³⁷. Bozkır ticareti büyük fasıllar ve yollarına bazen önemli muhafız kuvvetlerinin iştirak ettiği büyük kervanlarla gerçekleşmiştir³⁸. Kervan, eski Türkçe’de “arkış” anlamına gelmektedir³⁹.

³² Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 3; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 216

³³ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 46

³⁴ Gökalp, a.g.e., 367

³⁵ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, Cilt III, (2002a): 21

³⁶ Hüseyin Namık Orkun, “Eski Türklerde Ticaret”, *Türk Hukuku Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler*, (1935b): 79

³⁷ Nejat Diyarbakırlı, *Hun Sanatı*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), s. 33

³⁸ İlgen, a.g.m. : 833

³⁹ Orkun, “Eski Türklerde Ticaret”: 79

Türk devletleri komşu milletlere umumiyetle başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvani gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı⁴⁰.

Bozkır kavimlerinin ticari faaliyetleri hakkında Orhun Abidelerinde ifadeler geçmektedir. Orhun Abideleri Köl Tigin Abidesi güney cephesinde “*Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın*”⁴¹ ifadeleri geçmektedir. Köl Tigin Abidesinde geçen bu ifadeden Türklerin ticaretle uğraşmaları gerektiğine dikkat çekilmektedir. Eğer ticaret yapılırsa sıkıntı yaşanmayacağı vurgulanmaktadır. Bilge Kağan Doğu Cephesinde “*yirmi yaşında, Basmlı İduk Kut soyumdan olan kavim idi, kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim*”⁴² ifadesinden ticaretin önemli olduğu, hatta kervan ticareti için kervanın gönderilmemesinin savaş sebebi olduğu görülmektedir.

Gökalp, eski Türklerin bir kısmının evlerini arabaları üzerine kurduğunu, bu arabalardan bazılarının imalathane mahiyetinde olduğunu, bir yere konulduğunda sokaklar ve caddeler teşkil ederek çarşılar ve pazarlar meydana getirildiğini⁴³ ifade etmektedir. Türklerin konargöçer olmaları, ekonomilerinin de bu doğrultuda gelişmesine zemin hazırlamıştır. Sürekli olmayan bu çarşılar ve pazarlar, ticaretin bir panayır mahiyetinde yapılmasına zemin hazırlamış ve iç piyasanın sürekli canlı tutulmasını sağlamıştır.

Eski bozkır Türklerinde “satıg” kelimesi satış, satma⁴⁴ anlamında kullanılmıştır. Satıg kelimesinden “satıglamak”⁴⁵ ve “satıglı”⁴⁶ kelimeleri türetilmiştir. Satış yapmak, satışlı anlamlarına gelmektedir. Satış işiyle

⁴⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 312

⁴¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, (9. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1983), s. 18.

⁴² Ergin, *a.g.e.*, s. 40.

⁴³ Gökalp, *a.g.e.*, s. 383

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 374

⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 336

⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 297

uğraşan bu tüccar sınıfının amacı kazanç ve kâr elde etmektir. Kazanç ve kâr kelimelerinin karşılığı Divan-ı Lugat'it Türk'te “asıg”⁴⁷, “asıgılı”⁴⁸, “buluş”⁴⁹, “kazganç”⁵⁰ olarak geçmektedir.

Türklerin ticaretini yaptıkları ürünlerin başında hayvanlar ve hayvansal ürünler gelmektedir. Canlı hayvan ticareti yapıldığı gibi, hayvanlardan elde edilen ürünlerin de ticareti yapılmıştır. Hayvanların etinden, sütünden faydalanarak yapılan yiyecek maddeleri, Çin başta olmak üzere komşu devletlere satılan malların başında gelmektedir. Türkler bir parça Çin ipeği karşılığında ellerindeki altın, gümüş, at, deri, kırmızı, kürk gibi bütün malları Çinlilere vermişlerdir. Eski Türklerin deri ticareti yaptıklarına dair birçok belge vardır. 551 yıllarında eserini yazan Jordanes meşhur Getica'sında Onogurların kürk ticaretiyle uğraştıklarını kaydetmektedir⁵¹.

Eski Türklerin ticaret yaptıkları yolların başında İpek Yolu gelmektedir. İpek Yolu, Çin'den başlayıp Akdeniz kıyılarında sona ermektedir⁵². Bu kervan yolu, adını popüler bir mal olan ipekten almıştır⁵³. Bir yola adını verecek kadar önemli olan ipeğin ekonomi sahasında da önemi büyüktür. İpek ticaretinde tüccarlar yüksek kâr sağlıyorlardı. Çin'in başkentinde ipek, ketenden iki kat daha fazla pahalıydı. Batı sınırında bu oran 4-6 kat daha fazla ediyordu; Roma'da IV. yüzyıl başında 1 kg boyanmamış ipek için 4000 altın dinar ödeniyordu, yani ağırlığına göre altından birkaç kez daha fazla kıymet biçiliyordu. VIII. yüzyılda Bizans'ta bile ipek hâlâ altınla ölçülüyordu⁵⁴. İpek, altından bile daha kıymetli olduğundan ticari ilişkileri oldukça

⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 64

⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 147

⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 367

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 386

⁵¹ Hüseyin Namık Orkun, “Eski Türklerde Para”, *Türk Hukuku Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler*, (1935a): 39

⁵² Kafesoğlu, a.g.e., s. 313

⁵³ B. Y. Stavisky, “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, *Türkler*, Cilt 3, (2002): 222

⁵⁴ Stavisky, a.g.m.: 222

fazla oranda etkilemiştir. İpek Yolu üzerinde büyük kazanç sağlanması Türklerle komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olmuştur. Ak Hun-Eftalit Devleti'nin yıkılması ve İran'a karşı Türk-Bizans antlaşmasının yapılması İpek Yolu'na hâkim olma düşüncesi yüzündendir⁵⁵. İpek yolunun geçit yeri olan İç-Asya bölgesi, Türk ve Çin siyasetinin hâkim olmak istediği bir ana hedef vasfını kazanmıştı. Bu yüzden, Türklerle Çinliler birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bu mücadele, 751 Talas Savaşı ile sonuçlanmış, Çin'in Batı Asya ile ilgisini kesmiştir⁵⁶.

Eski Türklerin ticaret yaptıkları diğer bir yol “Kürk Yolu” olarak anılmaktadır. Kürk Yolu, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural-Güney Sibiryası-Altaylar-Sayan Dağları üzerinden Çin'e ve Amur Nehri'ne ulaşan yoldur⁵⁷. Bu yol, İpek Yolu'na paralel uzanmakta olup, canlı bir ticari faaliyete sahiptir. Kürk Yolu'nda ticareti yapılan mallar arasında sincap, sansar, tilki, samur, kakam, kunduz, vaşak vb. hayvan kürkleri ve bunlardan imal edilen ceket-pantolon, ayakkabı, çizme vb. gibi eşyalar yer almaktadır⁵⁸. Türklerin komşularıyla olan ticari ilişkileri ekonomilerine canlılık kazandırmıştır. Bozkır coğrafyasında yaşayan Türklerin Çin'e sattıkları ürünler arasında, yün, yağ, bal, elbise, misk, zırh, kalkan, topuz gibi çok çeşitli silâhlar bulunmaktaydı⁵⁹. Komşu kavim ve devletlerle yapılan ticaret, kültürel etkileşimi de beraberinde getirmiştir.

Eski Türklerde ticaret, “satma” ve “satın alma” gibi iki temel faaliyete dayanmaktadır. Bir malı satmak için, çok miktarda mal üretmek ve bu malı alıcıya ulaştırmak gerekir. Malın satın alınması ise, ihtiyaç durumu ile bu malın karşılığının bulunması şartına bağlıdır. Eski Türk

⁵⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 313

⁵⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 313

⁵⁷ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 313

⁵⁸ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 313

⁵⁹ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, Cilt III, (2002a): 27

topluluklarında ve devletlerinde, hem ihtiyacın üzerinde mal üretip satma, hem kendi ihtiyaç maddelerini komşu ülkelerden temin etme, hem de ticari mallara aracılık etme şeklindeki ticari faaliyetlerin hepsi vardı⁶⁰.

Eski Türklerde ticaret, büyük ölçüde “değiş-tokuş” esasına dayanıyordu. Değiş-tokuş, alınan mal karşılığında başka bir mal verme, yani malı mal ile değiştirme anlamına gelmektedir. Değiş-tokuş hususunda tarafların karşılıklı anlaşmaları önemlidir. Türkler, en çok at takas etmişlerdir⁶¹. Hüseyin Namık Orkun, Türklerin takas ettikleri ürünlerin başında deri olduğunu ifade etmektedir⁶². Türkler, yerleşik komşularından hububat, baharat, pirinç, çay v.s. gibi şeyler alarak kendi malları ile takas etmişlerdir⁶³. Eski Türkler ticarete, takas usulünü uygularken kıymetli madenlerden yapılmış eşyaları da kullanmışlardır. Bu eşyalar arasında demir ve kıymetli madenlerden yapılmış çeşitli kap kakaklar bulunmaktadır. Alınan mal karşılığında bu madeni eşyalar satıcıya verilmekteydi⁶⁴. Türklerin madeni eşyaları takas etmeleri, madencilikte ileri düzeyde olduklarını, ihtiyaçlarından fazla mal ürettiklerini ve kullandıkları eşyaların imalatını kendilerinin yaptıklarını gösterir. Göktürkler, Altay dağlarının eteklerinde demir işleyip silah üreterek, bir asır içinde güçlü bir kavim haline gelmişlerdir⁶⁵. Göktürkler, demir ürettiklerinden bu madeni satmak için her türlü yöntemi uygulamışlardır. Bizans elçilik heyeti Batı Göktürklerinin merkezini ziyaret ettiğinde, Göktürk demir tüccarları, ellerindeki demiri Bizans elçilerine satabilmek için hemen onların etrafını çevirerek, bu hususta anlaşma yapmak istemişlerdir⁶⁶. Türkler,

⁶⁰ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”: 27

⁶¹ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”: 27

⁶² Orkun, “Eski Türklerde Para”: 39

⁶³ Diyarbakirli, *a.g.e.*, s. 33

⁶⁴ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”: 27

⁶⁵ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”: 20

⁶⁶ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”: 26

takas usulü sayesinde, kendi kendine yeterli bir duruma ulaşmışlardır⁶⁷. Takas usulü sayesinde gelişen ekonomik yükseliş, hürriyet ve bağımsızlığı da getirmiştir.

Eski Türkler, yaptıkları ticari faaliyetlerinde parayı da kullanmışlardır. Türklerin parayı ticari araç olarak kullandıkları gerçeği, arkeolojik kazılar tarafından desteklenmektedir. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, Asya Hunlarına ait buluntulardan madeni para çıkmamış, bazı Türk kurganlarında Çin paraları ele geçmiştir. Orta Doğu Hunlarına ait, M.4. asır ortalarında basılan paralar Sasani parası taklididir⁶⁸. Avrupa Hunlarına ait Türk kahramanı Attila ve kardeşi hakkında Budapeşte’de Türk paraları bulunmuştur. Bunlar Attila namına olarak dört, Buda namına da bir tanedir. Bu paraların sahte oldukları anlaşılmaktadır⁶⁹. Hüseyin Namık Orkun, Bulgar Türklerinin, deriyi para olarak kullandıklarını, en eski Türk paraları konusunda Kont Stroganoff’un koleksiyonunda önemli Türk paralarının bulunduğunu ve bunlar hakkında Tiesenhausen tarafından araştırmalar yapıldığını, Çin’de Türk paralarının basıldığını ve bu paraların üzerinde runik harflerle ibareler olduğunu ifade etmektedir⁷⁰. Türkler Bizans, Çin ve İran gibi komşu ülkelerden vergi, haraç ve savaş tazminatı adı altında sağladıkları paralarla ihtiyaçları olan malları satın almaktaydılar. Göktürkler, başta Çin olmak üzere komşu ülkelerle yaptıkları ticarete, ödemeyi haraç paralarla yapmışlardır. Türklerin ticarete ödeme aracı olarak kullandıkları bu paralara “satir” adı verilmekteydi. “Satir” madeni gümüş idi; bu para şekil olarak da diske benzemekteydi⁷¹. Uygurlar, “böz, kuanpu” adını verdikleri pamuklu kumaşı bir tür ödeme aracı olarak özellikle arazi, gayrimenkul ve köle satış belgelerinde kullanmışlardır. Bözler, belirli

⁶⁷ Diyarbakirli, *a.g.e.*, s. 33

⁶⁸ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 315

⁶⁹ Orkun, “Eski Türklerde Para”: 43

⁷⁰ Orkun, “Eski Türklerde Para”: 39

⁷¹ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”: 27

idari bölgelerde geçerliliği olan ve yönetimce ödeme aracı olarak kullanılmak üzere tescillenmiş, mühürlenmiş materyallerdi⁷². Türklerde kürk ve ipek kumaş, para gibi tedavül edilmiştir. İpek kumaş hakkındaki belgelerden, Türklerin Çin ile temas ettiklerinde bu kumaşı aralarında miyar olarak kabul etmişlerdir. Çin ile temas edenler arasında ipek kumaş, para gibi kullanılmıştır⁷³. Eski Türklerde “ağı” sözü, hem para hem de ipekli kumaş manasında söyleniyordu⁷⁴. Ödeme aracı olarak kullanılan diğer kumaş cinsinden materyal, Çince kökenli kuanpo idi. Bu damgalı kumaş, arazi ve köle satış belgelerinde, ödünç alma belgelerinde, bir arazi kiralama ve bir vasiyetname belgesinde geçmektedir⁷⁵. Divan-ı Lügat’it Türk’te Türklerin kullandıkları para hakkında bilgi verilmektedir. Türkler, dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçası olan üzerine Uygur Hanı’nın mührü basılıp alış verişte para yerine kullanılan “kamdu”⁷⁶ adını verdikleri parayı kullanmışlardır. Kumaş biçimindeki paranın yanında Türklerde madeni paranın kullanıldığı da görülmektedir. Türkler madeni para için “yarmak”⁷⁷ terimini kullanmışlardır. Turfan Uygurlarında sivil belgelere göre alışverişte ve ticarete kullanılan değerli madeni para birimleri “altun, kümüş, bakır” olarak geçmekteydi. En değerli para birimi “altun” ya tek başına sayısal değeriyle ya da “yastuk” ölçü birimi ile karşımıza çıkmaktadır⁷⁸. Uygurlarda kâğıt para kullanımı konusunda önemli çalışmalar yapan Özyetgin, kâğıt para çav’ın Uygur sahasında, arazi

⁷² A. Melek Özyetgin, “Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav’ın Kullanımı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 1, (2004): 92

⁷³ Orkun, “Eski Türklerde Para”: 42

⁷⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, (Cilt 5, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), s. 392

⁷⁵ Özyetgin, a.g.m.: 93

⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 418

⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 20,22,35 vd ; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 22,39,41, vd ; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 3,43,67 vd

⁷⁸ Özyetgin, a.g.m.: 94-95

satış veya kiralama belgeleri ile köle alım satım belgelerinde bir tür ödeme aracı olarak geçtiğini ifade etmektedir⁷⁹.

Eski Türkler, ticari faaliyetleri yapabilmek için birtakım önlemler almışlardır. Ticaretin güvenlik içinde yapılmasını sağlamak, ticaretin geliştirilmesine katkı sunmak amacıyla komşularıyla ticaret anlaşmaları yapmışlardır. Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar Çin ile; Avrupa Hunları da Bizans ile ticaret antlaşmaları yapmışlardır⁸⁰. Eski Türkler, sınırlarda serbest ticaret pazarlarını kurmuşlardır. Tarihi⁸¹ kayıtlara göre, ilk serbest ticaret pazarı, Asya Hun Devleti ile Çin arasında kurulmuştur. Bu pazarlar için belirlenen yerler ise, genellikle Çin'e ait sınır şehirleri idi⁸¹. Türkler, Çin'den pirinç, ipek, ipekli kumaş, hububat gibi ihtiyaç maddelerini alırken, Çinlilerin eksiklerini tamamlamışlardır⁸². Asya Hunları ile Çin arasındaki sınır kasabalarında pazarların kurulmuş olması, iki devletin ticari ilişkileri açısından önemlidir. Avrupa Hun hükümdarı Attila, serbest ticaret pazarlarına önem verdiği için Bizans ile yaptığı ilk antlaşma metnine *“iki ülke arasındaki ticaret önceden belirlenmiş olan sınır kasabalarında yapılacak”* şeklinde bir hüküm koydurarak ticaretin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur⁸³. Avrupa Hunları, teşkilatı sayesinde dünya ticaret faaliyetlerine canlılık kazandırmış, Margos (434) ve Anadolios (447) antlaşmaları ile Bizans-Hun ticari münasebetlerini düzene koymuştur. Türkler, Roma ve Bizans'tan ihtiyaç maddeleri alırken onların eksiklerini tamamlamışlardır⁸⁴. Göktürkler, ellerindeki malları satmak, ihtiyaç duydukları malları almak amacıyla 593 yılında Çin imparatoruna bir elçi göndererek, kendisinden *“Çin ile ticaret yapabilmek için sınır boyunca pazar yerleri tayin edilmesi müsaadesi”*

⁷⁹ Özyetgin, a.g.m: 100

⁸⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s. 312

⁸¹ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”: 26

⁸² Kafesoğlu, a.g.e., s. 312

⁸³ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”: 26

⁸⁴ Kafesoğlu, a.g.e, s. 312

talebinde bulunmuşlardır. Çin İmparatoru da yayımladığı bir fermanla Göktürklerin bu isteğini olumlu karşılamıştır⁸⁵. Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan, serbest ticaret pazarlarının önemini çok iyi kavradığından savaflara son verip, Çin ile olan ilişkilerini karşılıklı dostluk ve barış temeline oturtmuştur. O, bazı Çin şehirlerinde serbest ticaret pazarlarının kurulmasını sağlamıştır⁸⁶. Ordos bölgesinin kuzeyinde bulunan Ling-cu'daki So-fang şehrinde 734 tarihli antlaşma ile ortak pazar yeri kurulmasına karar verilmiş, serbestçe alışveriş yapabilmeleri için Göktürlere müsaade edilmiştir⁸⁷. Çin ile Göktürkler arasında yapılan bu anlaşmadan iki taraf da kârlı çıkmıştır. Zira Çin, ordularının ihtiyacı olan atı bu pazarlar vasıtasıyla kolayca Göktürklerden temin edebilmiştir. Göktürkler de sattıkları at karşılığında bol bol gümüş ve ipeğe kavuşmuşlardır⁸⁸.

3. Maliye

Eski Türklerde mali işler ordudan sonra gelmektedir. Maliyenin varlığı, Türklerde ekonominin önemli olduğunu göstermektedir. Alım satım işleri eski Türklerde ticaretin yapılmasını hızlandırmış, kâr-zarar biçimindeki mali konuların oluşmasına neden olmuştur. Divan-ı Lugat'it Türk'te "asığ" kelimesi kazanç, kâr⁸⁹, "asıklık" kelimesi faydalı, kazançlı⁹⁰, "buluş", kişinin yaptığı bir işten elde ettiği kazancı, kâr⁹¹, "kazganç", kazanç⁹², "kazganmak", kazanmak⁹³ anlamlarında kullanılmıştır. Buradan ticaretin önemli olduğu, Türklerin mali konulara önem verdikleri görülmektedir. Kazanç, mali konular açısından önemli bir yer tutmaktadır. Bol kazanç sahibi olan Türkler, elde ettikleri gelirlerinin bir

⁸⁵ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat": 26

⁸⁶ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat": 26

⁸⁷ Kafesoğlu, *a.g.e*, s. 312; Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat": 26

⁸⁸ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat": 26

⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 64, 494

⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 147

⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 367

⁹² Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 386

⁹³ Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 249, 250

kısmını da vergi olarak ödemişlerdir. Vergi kelimesi *Divan-ı Lugat'it Türk'te "bert" (efendisinin köleden her yıl aldığı vergi)*⁹⁴ anlamında kullanılmıştır. Bozkır devletinin maliyesi, savaşlarda yenilgiye uğratılan kavimlerden alınan haraçlar ve tâbi memleketlerden altın, madeni para veya aynı olarak alınan yıllık vergiler ve hediyelerden oluşmaktadır. Maliye, bunlardan başka, halktan tahsil edilen vergilerle de destekleniyordu⁹⁵. Halktan toplanan vergiler belirli miktarlarda toplanmakta olup kayıt altına da alınmıştır. *Hunların, vergiler ile vadesini aşan borçlar ve faizlerini nasıl hesapladıklarını gösteren belgeler vardır*⁹⁶. Hunlar, İpek Yolu'nu kullanan tüccarların kazançlarının bir kısmını geçit ve koruma vergisi olarak hazinelerine almışlardır. Ayrıca, Çin'den hediye adı altında sağlanan giyecek ve yiyecek maddeleri de birdenbire kesildi⁹⁷.

*Avrupa Hun İmparatoru Rua 422 yılında, Doğu Roma'daki iç kargaşalıklardan istifade ederek gerçekleştirdiği seferler sonucunda imzalanan antlaşmayla Doğu Roma'yı 350 libre altın vergi vermeye mecbur bıraktı*⁹⁸. Avrupa Hunlarının anlaşma yoluyla Doğu Roma'dan elde ettiği altın vergi, devletin maliyesi açısından önemlidir. Ancak Rua'nın son zamanlarında iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulması, Rua'dan sonra Avrupa Hunlarının başına geçen Attila'yı Doğu Roma üzerine sefere çıkmak zorunda bırakmıştır. Attila, Doğu Roma ile Margus barışı olarak bilinen antlaşmayı imzalamıştır. Bu antlaşmada, Romalılar tarafından Hun kralına daha önce 350 libre ödenen vergi 700 altın libre ödenecek biçiminde değiştirilmiştir⁹⁹.

⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 341

⁹⁵ Kafesoğlu, a.g.e, s. 315

⁹⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları (2. Baskı, Ankara: Kömen Yayın Dağıtım, 1979)*, s. 263

⁹⁷ Koca, "Büyük Hun Devleti": 561

⁹⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001), s. 54

⁹⁹ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s. 62

Bozkır Türklerinin ekonomilerinin temelinde vergilerin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Verginin ordudan sonraki en önemli mesele haline gelmesi, toplanmasında da birtakım usullerin oluşturulmasını sağlamıştır. Vergi toplama işini Asya Hun Devletinde, hususi memurlar yürütmüşlerdir¹⁰⁰. Verginin toplanması, devletin ekonomik açıdan önemli bir gelirini oluşturduğu için, devlet, görevli olan memurunun arkasında durmuştur. Asya Hunlarında vergi toplamakla görevli memurları koğmak cüretini gösteren Moğol O-huan'lara karşı sol Bilge "elig"i tarafından savaş açılması bozkır Türklerinde vergi toplamanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir¹⁰¹. Göktürklerde, Hazarlarda, Uygurlarda, Avarlarda ve ihtimal Volga Bulgarlarında mali işlerle "Tudun"lar meşgul oluyor, *hakan adına vergileri onlar kontrol ediyorlardı*¹⁰². *Tudunlar eski Türklerde ekonomik ve mali işlerle sorumlu kişiler olduklarından bir nevi vergi tahsilâtı yapan görevlilerdi*. Göktürk Abidelerinden Köl Tigin Yazıtı Kuzey-Doğu Cephesi 11-13. satırlarda geçen "Matemci ve Ağlayıcı olarak Kitan, Tatabi kavminin reisi Udar Sengün geldi. Çin Hakanından Liken ve İşi, bir tümen hediye ile ölçsüz altın, gümüş getirdi"¹⁰³ ifadesinden Göktürlere bağlı olan kavimlerin vergilerini hediye biçiminde ödedikleri görülmektedir. Göktürklerde vergi toplayan memurlar bulunmaktadır. Kül Tegin Abidesi kuzey cephesi 12-13. satırlarda geçen "On ok oğlum Türgiş kağanından Makaraç mühürdar, Oğuz Bilge mühürdar geldi"¹⁰⁴ ifadesinden mühürdarın vergi toplamakla görevli olan bir memur olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 315

¹⁰¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 315

¹⁰² Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 315; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 263

¹⁰³ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, (3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), s. 52

¹⁰⁴ Ergin, *a.g.e.*, s. 30

Bozkır Türklerinde hazine ile ilgili kavramlar Divan-ı Lügat'it Türk adlı eserde geçmektedir. “Tawarluk”, mal konan yer, hazine¹⁰⁵ anlamında kullanılmıştır. “Ağı”, eski Türkçede, değerli bir şey ve hazine demektir¹⁰⁶. Ağı kelimesi, Kül Tegin Abidesinin güney yüzünde “*Tabgaç bodun sabı süçig, ağısı yumşak armış*”¹⁰⁷ biçiminde geçmektedir. Kül Tegin abidesindeki bu söz, “*Çin’in sözü tatlı ve ağısı yumuşak*”¹⁰⁸ biçiminde çevrilmektedir. *Eski Türklerde “agıcı” kelimesi hazinedar*¹⁰⁹ anlamında kullanılmıştır. *Eski Türkler, baş hazinedara “Ağıcı Uluğı” derlerdi*¹¹⁰. “İmga” kelimesi, eski Türklerde malmüdürü, tahsildar, hazinedar¹¹¹ anlamlarında kullanılmıştır. *Eski Türklerde hesapçılar, “Sakışçı”*¹¹² olarak adlandırılmıştır.

*Ekonominin bir unsuru olarak görülen borç kelimesi eski Türklerde kullanılmaktadır. Divan-ı Lügat'it Türk'te borç kelimesi, “alım”*¹¹³; “*bergil*”¹¹⁴; “*berim*”¹¹⁵; “*satgalmak*”¹¹⁶ kelimelerinin karşılığı olarak kullanılmıştır.

*Eski Türklerde borcu olan kimse borçlu olarak anılmıştır. Borçlu kelimesi, Divan-ı Lügat'it Türk'te, “berimçi”*¹¹⁷, “*berimlig*”¹¹⁸ anlamlarında kullanılmıştır. Eski Türklerde borcun ödenmesi ile ilgili bilgiler Divan-ı Lügat'it Türk adlı eserde geçmektedir. “*Satgalmak*” kelimesi borç karşılığı

¹⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 503

¹⁰⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, (5. Cilt Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), s. 392

¹⁰⁷ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, (İstanbul, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, 2003), s. 219

¹⁰⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, s. 392

¹⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 89, 136

¹¹⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 263

¹¹¹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 128

¹¹² Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 263

¹¹³ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 44, 75, vd; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 72, 96, vd; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 184, 251, vd

¹¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 427

¹¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 409; Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 185, 214; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 288

¹¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, 1985: II

¹¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I 75, 409

¹¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 240

kullanıldığı gibi, borcun ödenmesi, takas yapılmak¹¹⁹ anlamında da kullanılmıştır. Borcun ödenmesiyle ilgili diğer bir terim “sürüşmek” terimidir. Bu kelime, Divan-ı Lugat’it Türk’te borcu alacakla ödemek¹²⁰ anlamında kullanılmıştır. Eski Türklerde ekonomik açıdan değerlendirdiğimiz borç kavramı, insanların birbirleriyle olan ilişkilerini de etkilemiştir. Bu savımızı destekleyen görüş Divan-ı Lugat’it Türk’te geçen “tanışmak” terimidir. Bu terim, birbirine karşı borçlarını inkâr etmek¹²¹ anlamında kullanılmıştır. “Alış”, borçluyu borcu yüzünden sorguya çekme¹²² anlamında kullanılmıştır. “Üzlüşmek” kelimesi, alacaklı borçludan ilişigi kesmek¹²³ anlamında kullanılmıştır.

Sonuç

Eski Türklerde ekonominin önemli bir bölümünü teşkil eden sanayi, ticaret ve maliyeyi değerlendirdiğimiz çalışmamızda Türklerin ekonomilerinde tarım ve hayvancılığın dışındaki unsurların etkili olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Hayvancılık ve tarımın eski Türklerin hayatında önemli bir faktör olduğu bilinmektedir. Bunun yanında, sanayi ve ticaret de Türklerin hayatında önemlidir. Ticaretin yapılması, ekonomik anlamda maliyenin ve maliye ile ilgili kavramların oluşmasını sağlamıştır.

Eski Türklerde sanayi gelişmiştir. Sanayinin gelişmesinin nedenleri arasında; Türklerin maden ve maden sanayisini geliştirmeleri, komşularıyla olan ilişkiler ve bu ilişkilerin mücadeleye dönüşme ihtimalinin yüksek oluşu, konargöçer olmaları ve göç ettikleri yerlerde konaklama istekleri, Türklerin tarımla uğraşmaları ve kendir, pamuk gibi sanayi bitkilerini yetiştirmeleri sayılabilir. Bütün saydığımız sebepler, sanayinin gelişmesine, sanayinin gelişmesi ise ticaret hayatına etki etmiştir. Sanayi alanında önemli unsurlardan birisini demirin

¹¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 233

¹²⁰ Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 96,97

¹²¹ Kaşgarlı Mahmud, 1985: II, 112

¹²² Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 62

¹²³ Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 240

varlığı oluşturmaktadır. Demir, bozkır ekonomisinin en önemli aracıdır. Silah yapımından, tarım ve hayvancılıkta kullanımına, ticaretten sanayiye kadar geniş bir yelpazede kullanılan demir sayesinde Türklerin ekonomileri gelişme göstermiştir.

Ticaret, yollar üzerinde ve sınır boylarında gelişmiştir. Ticaretin belirli yerlerde odaklanması, Pazar anlayışını ortaya çıkarmıştır. Serbest ticaret pazarlarının kurulması, devletlerarası ilişkileri geliştirmiş, siyasi antlaşmalarla ticari ilişkiler güvence altına alınmıştır. Ticaret İpek ve Kürk Yolu üzerinde gelişmiştir. Bu yollarda hâkimiyet, ekonominin gelişmesini hızlandırmıştır. İpek, hayvansal bir ürün olmakla beraber en önemli ticari maldır. Bu yüzden, Çin'den Akdeniz'e kadar uzanan yolun adı olmuştur. Bu yolun paralelinde gelişen Kürk Yolu, canlı hayvan ve hayvan ürünlerinin alım satımının yapıldığı yoldur. Eski Türklerin ticaretini yaptıkları ürünler arasında tarım ürünleri bulunmaktadır. Tarım ürünleri arasında, arpa, buğday vb. gibi ürünler başta yer almaktadır. Türkler, kendileri tarım ürünlerini yetiştirdikleri gibi bu ürünleri yetiştiren komşularından satın alma yoluna da gitmişlerdir. Satın almanın tercih edilmesi, Türklerin üretim yapamadıklarından kaynaklanmamaktadır. Satın alma yönteminin tercih edilmesi, zamandan ve maliyetten tasarruf etmek içindir. Eski Türklerin ticaretini yaptıkları mallar arasında canlı hayvanlar da gelmektedir. Canlı hayvan ticareti, ekonominin gelişmesine katkı sağlamış, ticarete bir dinamizm, canlılık kazandırmıştır. At, canlı hayvan ticaretinin başında gelmektedir. At ticareti sayesinde, Türkler ekonomilerini geliştirmişlerdir. Bunun yanında, koyun, sığır, sincap, sansar gibi canlı hayvanların da ticareti yapılmıştır. Türkler ticarete malın mal ile değiştirilmesi, yani takas usulünü kullanmışlardır. Maden ve madencilik gelişmesi, ticaretin yaygınlaşması ve gelişmesi, komşu devletlerdeki paranın varlığı Türklerin para basmalarını sağlamıştır. Türklerin para kullanıp kullanmadıkları veya bastırıp bastırmadıkları

tartışması, arkeolojik kazılar neticesinde son bulmuştur. En son bulunan Göktürk Kağanına ait kurgandan çıkarılan paralar bu görüşü destekler mahiyettedir. Uygurlarda paranın varlığı kesin olarak bilinmektedir. Altın, gümüş gibi madeni paranın yanında kâğıt para da kullanılmıştır.

Eski Türklerde askerlikten sonra maliye gelmektedir. Maliye, eski Türklerin ekonomilerinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Hazinesinin en önemli gelir kaynağını ticaret yollarından alınan vergiler ve haraçlar oluşturmaktadır. Eski Türkler, vergi toplama işini belirli bir düzen içinde yürütmüşlerdir. Bu düzen sayesinde ekonomileri gelişme imkânı bulabilmiştir. Vergi toplamak için memurlar görevlendirilmiştir. Vergi toplamakla görevlendirilen memurlar, hem hazinenin gelir kaynaklarını hem de devletin teşkilat yapısını geliştirmişlerdir. Hazine kavramının kaynaklarda geçmesi, Türklerin maliyeye önem verdiklerinin bir sonucudur. Türklerde kişiler arasında borçlanmaların olması devlet ve halk ekonomisinin birbirinden farklı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001.

Diyarbakirli, Nejat *Hun Sanatı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 9. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1983.

Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz: İsmail Aka, Kazım Yaşar Koprıman, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

İlgen, Abdulkadir, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları 49. Kitap Prof. Dr. Turan YAZGAN'a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul, 2005, s. 817-840.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 10. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.

- Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat'it Türk Tercümesi*, Cilt I, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat'it Türk Tercümesi*, Cilt II, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat'it Türk Tercümesi*, Cilt III, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.
- Koca, Salim, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, Cilt III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002a, s. 15-37.
- Koca, Salim, “Büyük Hun Devleti”, *Genel Türk Tarihi*, Cilt I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002b, s. 549-565.
- Orkun, Hüseyin Namık, “Eski Türklerde Para”, *Türk Hukuku Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler*, Ankara: Köyhocası Matbaası, 1935a, s. 39-43.
- Orkun, Hüseyin Namık, “Eski Türklerde Ticaret”, *Türk Hukuku Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler*, Ankara: Köyhocası Matbaası, 1935b, s. 79-81.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 2. Baskı, Ankara: Kömen Yayın-Dağıtım, 1979.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt 5, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Özyetgin, A. Melek, “Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 2004, C 1, Sayı 1, s. 90-105.
- Stavisky, Boris Y., “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, *Türkler*, Cilt 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 222-233.

Tekin, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, 2003.

Künye:

Mandaloğlu, Mehmet, “Eski Türklerde Sanayi, Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi II*, (2013):129-150.